

HELMUTH KIESEL

Heidelberg University, Germany

e-mail: helmuth.kiesel@gs.uni-heidelberg.de

ORCID: 0000-0002-4725-2067

DOI: 10.48224/COM-208-2019-91

Communio 39(2019)4, s. 91-103

ILE MILLENARYZMU JEST W BOLSZEWIZMIE I NARODOWYM SOCJALIZMIE?

WAS THERE MILLENARIANISM IN BOLSHEVISM AND NAZISM?

Abstract

As early as in the 1920s and 1930s commentators located chiliastic and millenaristic ideas in the ideology of communism and national socialism. This implies the thesis, that the millenarianism motives contributed to the success of communism and nazism. The in-depth analysis of recent research underlined this supposition. However, the significance of apocalyptic or chiliastic ideas for the consciousness of the Nazi leaders and for the acceptance of its policies among the population is still disputed.

Keywords: political religion, political theology, philosophy of history, Third Reich, eschatology

Streszczenie

Już w latach dwudziestych i trzydziestych komentatorzy sytuowali idee chiliastyczne i millenarystyczne w ideologii komunizmu i narodowego socjalizmu. To implikuje tezę, że motywy millenarianizmu przyczyniły się do sukcesu komunizmu i nazizmu. Dogłębna analiza ostatnich badań uwydatniła to przypuszczenie. Jednak znaczenie apokaliptycznych lub chiliastycznych pomysłów dla świadomości nazistowskich przywódców i dla akceptacji ich polityki wśród ludności jest nadal kwestionowane.

Słowa kluczowe: religia polityczna, teologia polityczna, filozofia historii, III Rzesza, eschatologia

W przerażającej historii XX stulecia millenarystyczne przedstawienia mogły odgrywać znaczącą rolę: tak bolszewizm, jak i narodowy socjalizm wydają się być motywowane millenarystycznie w sposób niejasny, ale nie do przeoczenia. Zauważono to już wcześniej: pierwsze pisma odwołujące się do millenarystycznych rysów pochodzą z początku roku 1920, pod koniec tej dekady zaczęto również badać pod tym aspektem narodowy socjalizm. Badacze historii przedstawili od tamtego czasu, inspirowani przede wszystkim fundamentalną pracą Erica Voegelina *Die politischen Religionen* (Wien – Stockholm 1938), głębokie i interesujące prace na ten temat, wyniki ich są jednak obciążone – ze względu na różnorodność źródeł, jak i niejasność terminologii, którą można zaobserwować tak w źródłach jak i literaturze badawczej – dużą niepewnością. Dlatego też niżej przedstawione analizy nie mogą być niczym więcej jak tylko krótkim sprawozdaniem z literatury, wykazującym deficyt pod każdym względem, spowodowany jakościową złożonością literatury, jak i jej wielkością. Krytyczna ocena literatury odnośnie tego, czy pojawiające się tam osoby i ruchy słusznie są łączone z millenarystycznymi przedstawieniami przekracza kompetencje piszącego. Nawet na takie pytanie, czy Marks myślał millenarystycznie, jeśli tak, to jak długo i w jakiej specyficznej formie, eksperci dają różne odpowiedzi. To samo dotyczy innych przedstawicieli totalitaryzmu.

Z obu europejskich totalitaryzmów XX wieku z genetycznych podstaw zajęto się najpierw zbadaniem komunizmu w jego bolszewickiej formie jako ruchu millenarystycznego: jest on bowiem kilka lat wcześniejszy od realizacji faszystów we Włoszech i wejścia narodowego socjalizmu do Niemiec. Dla niektórych towarzyszy było już pewne w roku 1920, że u podstaw komunizmu są millenarystyczne podstawy. Max Scheler interpretował w roku 1920 „millenarystyczną nadzieję komunistycznego państwa przyszłości” jako „naukowo upiękzone i podbudowane przeformowanie żydowskiego mesjanizmu”¹. Coś tendencyjnie podobnego można było przeczytać w roku 1918 w książce Ernsta Blocha *Geist der Utopie*, w roku 1921 tegoż samego autora w pracy: *Thomas Mün-*

¹ Cytat za: K. Vondung, *Die Apokalypse in Deutschland*, München 1988, s. 50.

zer als *Theologe der Revolution*². Pierwsza duża rozprawa, próbująca wydobyć millenarystyczne elementy w komunizmie, ukazała się w roku 1920 pod tytułem *Der Kommunismus als Lehre vom Tausendjährigen Reich*. Jej autorem był urodzony w Szczecinie w roku 1883, wzrastający w kalwinistycznym domu, Fritz Gerlich³, który po studiach historii w Monachium i doktoracie, pracował po części w Bawarskim Archiwum Państwowym i po części jako dziennikarz polityczny, od roku 1920 do 1928 jako redaktor naczelny „Münchener Neuesten Nachrichten”. Będąc pod wrażeniem znajomości z Therese Neumann (1927) konwertował do wiary katolickiej (1939). Jego *Kommunismus-Buch* powstał na podstawie dłuższych studiów „idei życia” współczesnych „wielkich narodów kultury” w dyskusji z Rewolucją Monachijską i ze Związkiem Radzieckim⁴. Gerlich pielęgnował wówczas narodo-wo-konserwatywne poglądy i sympatyzował – być może – z rozwijającym się „ruchem Hitlera”. Po puczu Hitlera został jednak jego zdecydowanym przeciwnikiem i walczył z nim około roku 1930 z taką polityczną zapalczywością i siłą, że Hitler kazał go 9 marca 1933 roku aresztować, a w nocy z 30 czerwca na 1 lipca – w ramach akcji wymierzonej przeciw Röhm’owi – rozstrzelać. Gerlich został włączony do Niemieckiego Martyrologium XX wieku, w grudniu 2017 rozpoczął się jego proces beatyfikacyjny.

Książka Gerlicha: *Der Kommunismus als Lehre vom Tausendjährigen Reich*, liczy 275 stron i opiera się na gruntownych studiach pism Marksa i Engelsa, jak i czołowych przedstawicieli bolszewizmu (Lenina i Trozkiego), komunizmu anarchistycznego (szczególnie Laudauera). Jej pierwsza część dotyczy systemów nowoczesnego komunizmu, charakteryzowanych tutaj jako millenarystyczne (s. 17-78). Druga część jest poświęcona – z wypisami z „marksistowskiej Konstytucji Rosji” i analizą „doświadczeń rosyjskich marksistów w kształtowaniu rzeczywistości” – „marksistowskiemu millenaryzmowi w praktyce” (s. 79-138). Trzecia, obszerna część zawiera przegląd „historii filozoficznego mille-

² Tamże, s. 44.

³ O życiu i działalności zob.: R. Morsey, *Fritz Gerlich (1883-1934). Ein früherer Gegner Hitlers und des Nationalsozialismus*, Paderborn 2016.

⁴ Zob. F. Gerlich, *Der Kommunismus als Lehre vom Tausendjährigen Reich*, München 1920, s. 276.

naryzmu w Niemczech”, począwszy od Lessinga, przez Kanta, Fichtego, Hegla, Weitlinga aż po Marksa i Engelsa (s. 139-228). Zakończenie stanowi „krytyka niemieckiego filozoficznego millenaryzmu” (s. 229-275). Godna uwagi jest przede wszystkim część pierwsza, która próbuje – po raz pierwszy w Niemczech i z dużą siłą przekonania – przedstawić komunizm jako „próbę nowej religii” (s. 9), dokładniej: jako „religię zbawienia ukierunkowaną na terażniejszość (s. 50) o millenarystycznej proveniencji. Stanowiący jej duchowe jądro marksizm, nie jest – jak sądzono – nauką, lecz metafizyką, jest „ideą zbawienia”, lub „ideą Mesjasza”, jest „zepsutą ideą chrześcijańską” i na dodatek, jest „ideą żydowską”, „zsekularyzowanym” lub „zmaterializowanym millenaryzmem” zmierzającym do ostatecznego przewyciężenia złej terażniejszości i ustanowienia „tysiącletniego królestwa” zbawienia i to już na ziemi (s. 9). Oto co pisze Trotzki w książce *Auf zum Kampf gegen den Hunger*, z roku 1918:

Niech opowiadają nam popi wszystkich wyznań religijnych o tamtym świecie, a my mówimy, że my na tej ziemi pragniemy stworzyć rzeczywisty raj. Nie powinniśmy ani na godzinę stracić z oczu naszego wielkiego ideału, najpiękniejszy ze wszystkich, ku jakiemu ludzkość dąży. Weźmy stare prawdy religijne, naukę Chrystusa: to co najpiękniejsze i najbardziej szlachetne, to co jest zawarte w tych naukach – to wszystko jest wcielone w naszej nauce socjalizmu⁵

W sposób wzorcowy pokazuje się tutaj – po pierwsze – działanie żydowsko-chrześcijańskiego millenaryzmu i – po drugie – jego sekularyzacja, lub uterażniejszenie, po pierwsze i po drugie naukę Marksa i Engelsa, obaj – zdaniem Gerlicha – byli „millenarystami”, realizującymi „prymarnie cele polityczno-społeczne”: zbawienie proletariatu i wprowadzenie „królestwa wolności”⁶. Millenarystami byli Marks i Engels i wszyscy ich adepci, ale – według Gerlicha – tylko w określonym i nowym sensie, w tym że: przenieśli ostateczny cel (zsekularyzowanej) historii zbawienia z przyszłości w terażniejszość i ogłosili proletariatu za

⁵ Trotzki, *Auf zum Kampf gegen den Hunger*, cytata za: Gerlich, *Der Kommunismus ...*, s. 28

⁶ Zob. Gerlich, *Der Kommunismus ...*, s. 218.

„zbawiciela”⁷, dając mu władzę wprowadzania „królestwa wolności” z użyciem brutalnej siły⁸. Konsekwencje tego, co można było już wyraźnie odczytać w roku 1920 z pism przywódców bolszewickich i pierwszych doniesień ze Związku Radzieckiego, opisuje Gerlich w drugiej części, w której pisze iż: niezliczone doniesienia informują, że zbawiciel proletariat zawiódł, że stan, do którego doprowadził, nie ma nic wspólnego z „rajem na ziemi”⁹. Przywódcom, zwłaszcza Leninowi, udało się jednak przekonać znaczną część rosyjskiego społeczeństwa i zagranicznych obserwatorów graniem komedii¹⁰, że wszystko jest na najlepszej drodze do „królestwa wolności”.

Druga duża rozprawa o millenarystycznych aspiracjach nowoczesnego ruchu społecznego powstała na początku 1920 roku w Heidelbergu jako rozprawa doktorska. Jej autorem był urodzony w roku 1900 w Budapeszcie, w rodzinie żydowskiej Ladislaus Radvanyi (László Radványi), który po wzięciu udziału w rewolucji węgierskiej uciekł do Niemiec, studiował w Heidelbergu filozofię, psychologię, socjologię i nauki o gospodarce¹¹. Rozprawa doktorska licząca 130 stron, oceniona przez Karla Jaspersa na „summa cum laude”, nosi tytuł: *Der Chiliasmus. Ein Versuch zur Erkenntnis der Chiliastischen Idee und des chiliastischen Handels*¹². Książka Gerlicha nie jest wymieniona w spisie literatury, ma jednak z nią wiele punktów stykowych i zgodnych.

Radvanyi mówi najpierw o „człowieku religijnym”, którego celem jest wejście w „summum bonum” „świat zbawionych”, ten świat jest jednak transcendentny, dlatego zgadza się na to, aby żyć w niższym „empirycznym świecie” do chwili, w której rozpocznie się „dla niego z Bożej Łaski czas wejścia do ponadziemskiego królestwa zbawienia” (s. 17). Millenarystyczny człowiek oczekuje i domaga się „nie ponadempirycznego, lecz empirycznego świata zbawienia” (s. 19), swoje zadanie dostrzega w tym,

⁷ Tamże, s. 29.

⁸ Tamże, s. 35.

⁹ Tamże, s. 101.

¹⁰ Tamże, s. 119.

¹¹ O życiu i działalności zob.: A. Herbst, *Schmidt, Johann-Lorenz*, w: *Neue Deutsche Biographie*, Bd. 23, Berlin 2007, s. 195.

¹² Praca ukazała się w Budapeszcie w roku 1985. Paginacja odnosi się do maszynopisu przechowywanego w Heidelbergu.

aby ten świat – jako „współpracownik Boga” (s. 97) zrealizować przez „świętą rewolucję” (s. 31-108), lub przez „Bożą wojnę” i „niszczącą walkę” (s. 108) z „prawem mocy dobra” wobec dążących do czegoś przeciwnego lub opornych, a to znaczy: przez bezlitosne „zniszczenie” zła (s. 9). Przepaść między „empirią” i „zbawieniem”, której człowiek religijny, historyczny tutaj na ziemi nie jest w stanie przekroczyć, jest przez „ludzi millenarystycznych” po prostu negowana. Historyczne próby jej przekroczenia Radvanyi dostrzega u husytów (s. 61), w ruchu chrześcijańskich w Monastyrze (s. 64), u angielskich millenarystów, również u komunistów (s. 114). Millenaryzm i komunizm należą – według Radvanyiego – ściśle do siebie (s. 114), zdającego sobie sprawę, że bolszewizm nie jest millenaryzmem (s. 122), ponieważ neguje wymiar i perspektywę „ponadempiryczną”. I w tym właśnie Radvanyi uparuje „duchową przyczynę niepowodzeń wszystkich prób millenarystycznych” (s. 116), zmierzających do ustanowienia na ziemi tego, czego na ziemi być nie może.

Dyskusja Radvanyiego z millenaryzmem nie jest bez znaczenia dla rozwoju myślenia komunistycznego w latach 20. ubiegłego wieku. W roku 1924 Radvanyi wstąpił do Komunistycznej Partii Niemiec, został członkiem Komitetu Centralnego, był współzałożycielem Berlińskiej Marksistowskiej Szkoły Wieczorowej. W roku 1925 zmienił nazwisko na Johann-Lorenz Schmidt i poślubił pisarkę Anne Seghers (Netty Reiling), w której opowiadaniach i powieściach – np.: *Aufstand der Fischer von St. Barbara* (1928) – millenarystyczne motywy i figury odgrywają znaczącą rolę¹³. Oboje, Seghers i Radvanyi/Schmidt, po powrocie z emigracji odgrywali w życiu kulturalnym Niemieckiej Republiki Demokratycznej dużą rolę.

Millenarystyczne motywy, aspiracje i sugestie marksizmu i budującego się na nim komunizmu były od czasu rozpraw Gerlicha i Radvanyiego wielokrotnie badane. Tutaj należy wskazać dwie nowe, obszerniejsze prace: Richarda Landea *Heaven on Earth: the varieties of the millennial experience* (2011) i monumentalne dzieło Jacoba L. Talmona *Geschichte der totalitären Demo-*

¹³ Zob. S. Bischoff, „Gottes Reich hat begonnen. Der Einfluß chiliastischer Hoffnung auf die DDR-Romane von Anna Seghers, Frankfurt am Main 2009.

kratie, w trzeciej części znajduje się: *Der Mythos der Nation und die Vision der Revolution* (po angielsku 1952; po niemiecku 2013). Obie prace zawierają szczegółowy rozdział o Marksie i komunizmie uwzględniający aspekty millenarystyczne. To samo odnosi się do obszerniejszej pracy Klausa-Georga Riegela *Der Marxismus-Leninismus als politische Religion* z roku 1997¹⁴. Szczególną wartość ma praca opublikowana w roku 1984 przez protestanckiego teologa Walthera Bienerta¹⁵ *Karl Marx' Zukunftsreich des Kommunismus und der Freiheit*. Patrzy na Marksa jako: filozofa i „eschatologicznego proroka tej ziemi”¹⁶, w mniej lub bardziej świadomej, w każdym razie nie wyznanej tradycji żydowsko-chrześcijańskiej:

Za obraz historii Marksa był nie tylko odpowiedzialny biblijnie myślący Hegel, lecz również pochodzący ze Starego Testamentu socjalista Moses Hess i myślący Nowym Testamentem społeczni reformatorzy: Saint-Simon, Wilhelm Weitling i inni. U podstaw ich myślenia jest judeo-chrześcijańskie rozumienie historii ukierunkowanej na zbawienie. Ten sposób myślenia był w wieku osiemnastym tak złączony z myśleniem i odczuwaniem europejskim, że nawet tak radykalny ateista jak Marks nawet nie próbował oderwać się od niego ...wszystkie analogie i paralele między myślą marksistowską i jej wizją przyszłości nie powinny mylić co do tego, że tutaj chodzi o formalne tory myślenia, które Marks przejął i w których myślał. Pociągi poruszane po tych torach przez Marksa były załadowane niechrześcijańskimi dobrami. Bez obrazu można to powiedzieć tak: Marks dla budowy swej myśli przejął formalnie wiele strukturalnych judeo-chrześcijańskich elementów, ale materialnie skonstruował budowlę wolną od żydostwa i chrześcijaństwa¹⁷

¹⁴ H. Maier, M. Schäfer (red.), *Totalitarismus und Politische Religionen: Konzepte des Diktaturvergleichs*, Bd. 2, Paderborn 1997, s. 75-139.

¹⁵ J. H. Knoll, J. H. Schoeps (red.), *Von kommenden Zeiten: Geschichtsprophetien im 19. Und 20. Jahrhundert*, Stuttgart und Bonn 1984, s. 60-83.

¹⁶ Tamże, s. 73.

¹⁷ Tamże, s. 74, 77.

Konkretnie: Marks widział siebie w „sytuacji eschatologicznej”, w której należało wyrwać ludzi ze stanu zniewolenia, wyzysku i wyobcowania przez oczyszczający i zbawiający gwałt i wprowadzić do „królestwa wolności”, w którym nie ma panowania człowieka nad człowiekiem. Przeprowadzenie tej mesjańskiej misji jest zadaniem proletariatu; którego diabelskim przeciwnikiem – którego należy pokonać i zlikwidować – jest własność prywatna. Marks oddala się wielokrotnie od tradycji żydowsko-chrześcijańskiej: przez uteraźnienie celu historii zbawienia, przez negację wszelkich religii, przez negację zła, które nie wynika ze stosunków społecznych, przez konstrukcję świata zimnej sprawiedliwości, która nie zna miłości, ponieważ jej nie potrzebuje. Fatalną implikację przedstawienia historii Marksa ukazuje Bienert słowami Karla Rahnera: „Przyszłość staje się molochem, przez którego człowiek realny zostaje zamordowany dla człowieka rzeczywistego, zawsze porządnego”¹⁸. Efekt planowania historii przez Marksa Karl Popper wyraża słowami: „Ze wszystkich idei politycznych pragnienie urzeczywistnienia człowieka jednocześnie doskonałego i szczęśliwego jest najbardziej niebezpieczne. Próby urzeczywistnienia nieba na ziemi produkują zawsze piekło”¹⁹.

W latach 30. torują sobie drogę analizy ruchów totalitarnych, lub reżimowych: bolszewizmu, faszyzmu, narodowego socjalizmu – rozumianych jako „religie polityczne”²⁰, klasykiem jest książka Erica Voegelina *Die politischen Religionen* z roku 1938²¹. Spojrzenie w niej nie kieruje się w pierwszym rzędzie na momenty millenarystyczne, lecz na religijne osadzenie i zabarwienie systemów totalitarnych, a więc ich podstawowych idei i dogmatyki, symboli i rytuałów. W rozdziale: *Die innerweltliche Gemeinschaft* Voegelin opisuje oczywiście millenarystyczny (on mówi „apokaliptyczny”) charakter totalitaryzmów²². Inni badacze: Von-

¹⁸ Tamże, s. 80.

¹⁹ Tamże.

²⁰ Zob. H. O. Seitschenk, *Die Deutung des Totalitarismus als Religion*, w: H. Maier (red.), *Totalitarismus und Politische Religionen: Konzepte des Diktaturvergleichs*, Bd. 3, Paderborn 2003, s. 129-177.

²¹ E. Voegelin, *Die politischen Religionen*, Wien 1938. Nowe wydanie München 1993.

²² Tamże, nowe wydanie, s. 49.

dung, Talmon, Landes – pogłębili te analizy²³ – jeśli mam rację – bez istotnego wyjścia poza to, oprócz komunizmu, co już napisał Gerlich. Inaczej ma się sprawa w przypadku narodowego socjalizmu, który u Gerlicha nie odgrywał żadnej roli. Najbardziej owocną pracą na ten temat wydają mi się być obszerne analizy ucznia Voegelina Clausa-Ekkeharda Bärscha, w książce opublikowanej w roku 2002 pod tytułem: *Die politische Religion des Nationalsozialismus*.

Podtytuł tych badań brzmi: *Die religiösen Dimensionen der NS-Ideologie in den Schriften von Dietrich Eckart [przyjaciel Hitlera i piewca narodowego socjalizmu w jego pierwszych godzinach], Joseph Goebbels, Alfred Rosenberg und Adolf Hitler*. U wszystkich czterech Bärsch dostrzega oddziaływanie dziedzictwa religijnego, szczególnie w jego postaci millenarystycznej, ujęte – co widać w sposób wyraźny – „w ideologii czołowych narodowych socjalistów” „trzeciej rzeszy” Poparcie szczegółowymi cytatami znajdują twierdzenia, że:

1. „trzecia rzesza” jest królestwem przyszłości, które można nazwać zbawieniem,

2. Teraźniejszość i przyszłość są oddzielone od siebie skokiem jakościowym. Jakościowy skok poprzedza czas kryzysu aż po czas katastrofy,

3. Dla przezwyciężenia katastrofy i dla ustanowienia jakościowej nowej przyszłości, czyli zbawienia musi dojść do walki. Ta walka nie jest jakimś zwykłym konfliktem, lecz jest interpretowana jako walka wewnątrz dualizmu substancjalnego,

4. Narodowi socjaliści są narzędziami Boskiej woli w historii, a naród niemiecki jest podmiotem tej historii. Tylko naród niemiecki jest w stanie doprowadzić do powstania „trzeciej rzeszy”, tym samym do zbawienia,

5. W Hitlerze przyszłość jest najbardziej wcielona. Przyszłe społeczeństwo będzie konstytuowane przez *Führera*. Adolf Hitler jest przez Josepha Goebbelsa i Dietricha Eckarta uważany za inkarnację specyficznej symboliki Chrystusa, mianowicie Chrystusa walczącego i zwyciężającego, bez którego nie może dokonać się zbawienie,

²³ Zob. H. O. Seitschenk, *Eschatologische Deutungen: Vondung, Talmon*, w: *Totalitarismus und Politische Religion*, Bd. 3, s. 179-192.

6. Głównymi przedstawicielami zła, tj. szatana są Żydzi, to są demony „upadku” „Żyd” jako „Antychryst” musi zostać zniszczony przez urzeczywistniających zbawienie²⁴.

Źródłem tego myślenia jest Objawienie Jana i inne przekazy²⁵. W każdym razie ideologia narodowego socjalizmu jest „tłumaczeniem w innym sensie Objawienia Jana”²⁶, w sensie „sprzecznym do obowiązujących prawd wiary, tak Kościoła katolickiego jak i protestanckiego”²⁷, szczególnie przez „wolę czynu”, co znaczy: przez „samozbawienie”²⁸. Tych różnic nie można przeoczyć:

Zniszczenie w Apokalipsie Jana nie jest dokonane przez ludzi. Ludzie nie są aktywnymi podmiotami wydarzeń zbawienia i zniszczenia. W religii chrześcijańskich predestynacja do zbawienia wiernych, nawrócenie i obietnica zbawienia, jak i prognozy zniszczenia są przypisane do określonych wspólnot rozmnażania i pochodzenia. Tylko przez Boga i Chrystusa ktoś może być zbawiony i zniszczony – niezależnie od narodzenia i pochodzenia. W odniesieniu do Boga lub szatana wszyscy ludzie są tacy sami²⁹.

Bärsch, jak Bienert w przypadku Marksa, przypuszcza, że Eckart, Goebbels, Rosenberg i Hitler nie byli absolutnie świadomi millenarystycznych podstaw ich ideologii. „Oni po prostu reaktywowali apokaliptyczny wzór interpretacji. To było możliwe, ponieważ zsekularyzowana i bezpośrednia apokaliptyka należała tutaj do kulturowej tradycji społeczeństwa”³⁰. A to znaczy, że „religia polityczna narodowego socjalizmu nie została wyprowadzona z religii chrześcijańskiej”³¹, „religijną zawartość” ideologii

²⁴ C. E. Bärsch, *Die politische Religion des Nationalsozialismus*, München 2002, s. 326.

²⁵ J. Petersen, *Die Sehnsucht nach dem Dritten Reich in deutscher Sage und Dichtung*, Stuttgart 1934, opisuje germańskie przedstawienia „złotego czasu” i ich oddziaływanie w wierze ludowej, bajkach i poezji.

²⁶ Bärsch, *Die politische Religion ...*, s. 140.

²⁷ Tamże, s. 364.

²⁸ Tamże, s. 349, 140.

²⁹ Tamże, s. 140.

³⁰ Tamże, s. 140.

³¹ Tamże, s. 347.

narodowego socjalizmu należy przypisać jego powstaniu, jego założeniom i trwałości panowania³².

Należy jednak postawić pytanie: jak duże było znaczenie apokaliptycznych i millenarystycznych przedstawień dla świadomości kierownictwa narodowego socjalizmu oraz akceptacji ich polityki przez społeczeństwo? W obszernej pracy badawczej Franka-Lothara Krolla: *Utopie als Ideologie: Geschichtsdenken und politisches Handeln im Dritten Reich* (1998), takie słowa jak: apokalipsa, millenaryzm, eschatologia nie są prawie używane i nie znajdujemy ich w spisie treści, czy w spisie pojęć. Okazyjnie jest mowa o eschatologicznej perspektywie i apokaliptycznym modusie w przedstawieniu historii Hitlera³³. Praca Krolla pokazuje w całości, że inne wielkości, takie jak: naród, germańskość, idea królestwa, nazizm były o wiele ważniejsze dla kierownictwa narodowego socjalizmu od millenarystycznej tradycji. Również w rozdziale poświęconym narodowemu socjalizmowi w książce Christophera Clarka: *Von Zeit und Macht: Herrschaft und Geschichtsbild vom Großen Kurfürsten bis zu den Nationalsozialisten* (2018), przybliżającej „rewolucyjne” roszczenia reżimu narodowego socjalizmu na podstawie narodowosocjalistycznych „muzeów rewolucji” i „wystaw rewolucji”, tylko na obrzeżach jest mowa o żydowsko-chrześcijańskich eschatologicznych przedstawieniach³⁴. Ważne obserwacje, gdyż one relatywizują tezę, że apokaliptyczne czy millenarystyczne przedstawienia żydowsko-chrześcijańskiej proveniencji stanowiły siłę nośną dla ideologicznej koncepcji i praktycznego sukcesu narodowego socjalizmu. Być może rozumienie narodowego socjalizmu jako religii politycznej prowadziło do zbyt dużego wyakcentowania millenarystycznych momentów.

Na końcu książki: *Das Ringen um das Tausendjährige Reich: Revolutionärer Messianismus im Mittelalter und sein Fortleben in den modernen totalitären Bewegungen* (wydanie angielskie 1957, niemieckie 1961) jej autor, angielski historyk kultury Norman Cohn, stawia pytanie: dlaczego apokaliptyczny prze-

³² Tamże, s. 380.

³³ Zob. F. L. Kroll, *Utopie als Ideologie*, Paderborn und München 1998, s. 49.

³⁴ Zob. Ch. Clark, *Von Zeit und Macht*, München 2018, s. 22.

kaz w ostatnim stuleciu stał się taką siłą historyczną, jaką nie był wcześniej³⁵. Wyczerpująca odpowiedź na to trudne pytanie nie była zamierzeniem Cohna. Uważa on jednak, że „nie można przeczyć, aby przypadkowe wystąpienia niezwyklej ludzie bardzo się do tego przyczyniły” I dodaje: jest też oczywistym, że ani Lenin, ani Hitler, ani Mao Tse-tung, jakkolwiek byli wielkimi pseudoprorokami i wspaniałymi technikami, nie byłiby w stanie przeprowadzić swojej rewolucji bez istnienia określonych warunkowań społecznych³⁶ – politycznych wypaczeń, społecznej biedy i duchowej niepewności, wywołanych przez pierwszą wojnę światową, panujących przede wszystkim w Rosji i Niemczech.

*Z niemieckiego przełożył
ks. Jerzy Machnacz*

Nota o Autorze: Helmuth Kiesel, urodzony w 1947 roku, emerytowany profesor literatury niemieckiej na Uniwersytecie w Heidelbergu i współredaktor niemieckiej edycji Międzynarodowego Przeglądu Teologicznego „*Communio*” Przygotowuje historię literatury niemieckiej 1933-45, jako uzupełnienie do wydanej w roku 2017 książki: *Geschichte der deutschsprachigen Literatur 1918-1933*.

³⁵ N. Cohn, *Das Ringen um das Tausendjährige Reich*, Bern und München 1961, s. 275.

³⁶ Tamże.

Bibliografia

- Bärsch C. E., *Die politische Religion des Nationalsozialismus*, München 2002.
- Bischoff S., „*Gottes Reich hat begonnen. Der Einfluß chiliastischer Hoffnung auf die DDR-Romane von Anna Seghers*“, Frankfurt am Main 2009.
- Clark Ch., *Von Zeit und Macht*, München 2018.
- Cohn N., *Das Ringen um das Tausendjährige Reich*, Bern und München 1961.
- Gerlich F., *Der Kommunismus als Lehre vom Tausendjährigen Reich*, München 1920.
- H. Maier, Schäfer M. (red.), *Totalitarismus und Politische Religionen: Konzepte des Diktaturvergleichs*, Bd. 2, Paderborn 1997.
- Herbst A., *Schmidt, Johann-Lorenz*, w: *Neue Deutsche Biographie*, Bd. 23, Berlin 2007.
- Knoll J. H., Schoeps J. H. (red.), *Von kommenden Zeiten: Geschichtsprophetien im 19. Und 20. Jahrhundert*, Stuttgart und Bonn 1984.
- Kroll F. L., *Utopie als Ideologie*, Paderborn und München 1998.
- Morsey R., *Fritz Gerlich (1883-1934). Ein früher Gegner Hitlers und des Nationalsozialismus*, Paderborn 2016.
- Petersen J., *Die Sehnsucht nach dem Dritten Reich in deutscher Sage und Dichtung*, Stuttgart 1934.
- Seitschenk H. O., *Die Deutung des Totalitarismus als Religion*, w: H. Maier (red.), *Totalitarismus und Politische Religionen: Konzepte des Diktaturvergleichs*, Bd. 3, Paderborn 2003, s. 129-177.
- Seitschenk H. O., *Eschatologische Deutungen: Vondung, Talmon*, w: *Totalitarismus und Politische Religion*, Bd. 3, s. 179-192.
- Voegelin E., *Die politischen Religionen*, München 1993.
- Vondung K., *Die Apokalypse in Deutschland*, München 1988.